

A KÁRPÁT-MEDENCE NÉPEINEK GEOPOLITIKAI HELYZETE A DUALIZMUS KORÁBAN (RÉSZLET)

Dr. Beluszky Pál

Bevezetés

A soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchián belül Magyarország lakosságának nemzetiségi (anyanyelvi) összetétele, a nemzetiségek *területi elhelyezkedésének* módja Európában – eltekintve a Balkán egyes régióitól – szinte példa nélkül állóan bonyolult volt a századelőn. (Megjegyezzük, hogy a nemzetiségekre vonatkozó minden számadat a hivatalos magyar népszámlálásokból származik, s az összeírtak „önbevallása” alapján az *anyanyelvre* vonatkozik. Itt most nincs lehetőségünk arra, hogy az anyanyelv és a nemzeti-nemzetiségi hovatartozás viszonyát taglaljuk, mint ahogy arra sem, hogy a nép, etnikum, nemzet, nemzetiség, kisebbség stb. fogalmaira kitérjünk.)

Ebből s a „korszellemből” következően Magyarországon a 19–20. században folyamatosan napirenden szereplő, a közgondolkodást mélyen átjáró, „élet-halál” kérdéssé lépett elő a nemzet(iség)ek egymás mellett élésének mikéntje, a nemzetiségek közötti közjogi, politikai, társadalmi, gazdasági viszony alakulása. (A kérdés sorsdöntő volta 1918 után bizonyosságot is nyert.) A „nemzetiségi kérdés” rendkívül bonyolult voltának exponálásaként csak utalunk arra, hogy a magyar korona országaiban a *magyar anyanyelvű lakosság kisebbséget képezett* a nem-magyar anyanyelvűekhez viszonyítva; 1910-ben az ország lakosságának 48,1%-át tették ki a magyarok (1. táblázat). Csak a „szűkebb hazában”, Horvát-Szlavónországot figyelmen kívül hagyva került a századelőre többségbe a magyarság (54,5%-ot elérve). Ezek az értékek is csak a dualizmus évtizedei alatt alakultak ily „kedvezően” a magyarság számára, az 1857-es – nem teljesen megbízható – ún. „osztrák” népösszeírás még csak a lakosság alig több, mint egyharmadát (35,6%-ot) találta magyar nemzetiségűnek, s a szűkebb értelemben vett országterületen is csak az 1890-es és az 1900-as népszámlálás közötti évtizedben került abszolút többségbe a magyarság (1890-ben 48,5, 1900-ban 51,4%-át adta az ország lakosságának).

1. táblázat. A magyar korona országai lakosságának anyanyelvi megoszlása, 1910

Anyanyelv	Az egyes anyanyelvűek száma			Az egyes anyanyelvűek aránya, %			A városi	A községi
	Magyarországon	Horvát-Szlavónországban	a Magyar Birodalomban	Magyarországon	Horvát-Szlavónországban	a Magyar Birodalomban	lakosság anyanyelvi megoszlása, %	
Magyar	9944627	105948	10050575	54,5	4,1	48,1	72,5	42,4
Román	2948186	846	2949032	16,1	0,0	14,1	3,4	16,6
Német	1903357	134078	2037435	10,4	5,1	9,8	9,9	9,7
Szlovák	1946357	21613	1967970	10,7	0,8	9,4	4,0	10,7
Horvát	194808	1638354	1833162	1,1	62,5	8,8	4,3	9,8
Szerb	461516	644955	1106471	2,5	24,6	5,3	2,8	5,9
Ruszin	464270	8317	472587	2,5	0,3	2,3	0,1	2,8
Egyéb és ismeretlen	401412	67843	469255	2,2	2,6	2,2	3,0	2,1
Összesen	18264533	2621984	20886487	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A nem-magyar anyanyelvűek hat (!) nagyobb lélekszámú nemzetiséghez (pontosabban Magyarországon nagyobb lélekszámmal jelenlévő) nemzetiséghez tartoztak, s további hét nemzetiség számlált Magyarországon legalább 20 ezer főt (a vendek [szlovénok], a cseh-morvák, lengyelek, olaszok, bolgárok, a cigány anyanyelvűek, s különböző kisebb létszámú délszlávok [bunyeváciak, sokacok, bosnyákok, illírek, dalmátok]). Vagyis a korabeli szóhasználat szerinti államalkotó nemzet, a magyarság nem egy másik nemzet(iség)gel „áll szemben”, hanem történelmük, társadalmi-gazdasági viszonyaik, nemzetté válásuk foka, geopolitikai helyzetük alapján egymástól is markánsan különböző nemzetekkel-nemzetiségekkel, a csekélyebb lélekszámúakkal is számolva, 13-mal!

A soknemzetiségű Kárpát-medence népeinek földrajzi jellemzőit (szállásterület, települési jellemzők, transzgresszió vagy regresszió stb.) a magyar geográfia sokoldalúan feltárta. E vonatkozásokat itt nem kívánjuk megismételni, hanem az egyes nemzetiségeknek a dualizmus korában egyre fontosabbá váló *geopolitikai jellemzőit*, súlyát, ezek egyes összetevőit kívánjuk bemutatni. A Kárpát-medencében élő népek geopolitikai pozícióit, súlyát véleményünk szerint a következő elemek alakították (csak a fontosabbakat említve):

- 1) az egyes nemzetiségek (anyanyelvi csoportok) lélekszáma,
- 2) a szállásterületük (településterületük) birtokbavételének ideje, módja,
- 3) a történelmük során (esetleg) megvalósult önálló állami lét emléke, tradíciója,
- 4) azonos nemzethez tartozók léte vagy hiánya az országhatárokon túl, kapcsolataik e nemzetrészekkel, „külső” kapcsolataik, támogatottságuk,
- 5) az anyanyelvi csoport (nemzetiség) vagy egyes intézményeik (egyház, iskolarendszer stb.) autonómiája vagy annak hiánya,

- 6) politikai, kulturális, gazdasági törekvéseik, aspirációik, azok kialakultsága, céljai, jellege,
- 7) a nemzetiségek asszimilációs képességeik és készségük; az asszimiláció foka,
- 8) demográfiai, társadalmi, gazdasági jellemzőik, fejlettségük (polgárosultságuk),
- 9) a nemzetiségek településterületének térszerkezete (tömbös, szórvány, vegyes nemzetiségű területek stb.), települési jellemzőik (városi lakosságuk aránya, „saját” városok léte, speciális településfajtaik, pl. hegyi szórványok léte stb.), a szállásterületük természeti viszonyai.

E szempontok összessége alapján nem volt két, akárcsak hasonló helyzetű nemzetiség sem a Kárpát-medencében a dualizmus korában. (Bonyolította a helyzetet, hogy a közbeszédben „Magyarországment” számon tartott terület (pontosabban a „magyar korona országai,” vagy ahogy a korabeli statisztikai kiadványok is nevezték, a Magyar Birodalom) közjogilag két „társországra” tagolódott, a szorosabb értelemben vett Magyar Királyságra és Horvát-Szlavónországra. Bennük a nemzetiségi viszonyok merőben eltérőek voltak. Pl. míg a „Magyar Birodalom” legnépesebb nemzetiségét a románok alkották (a „Birodalomban” a lakosság 14,1, Magyarországon 16,1%-át tették ki), addig Horvát-Szlavónországban arányuk a 0,1%-ot sem érte el. A horvátok „társorszárukban” zárt tömbben éltek (noha e zárt tömb nem töltötte ki Horvát-Szlavónország egész területét), s a lakosságból 62,5%-kal részesedtek, addig a magyarországi szórványokban élők csupán az itteni lakosság 1,1%-át tették ki, s társadalmi jellemzőik is meglehetősen eltérőek voltak.

Ad 1. Az egyes magyarországi („birodalmi”!) nemzetiségek lélekszámáról az 1. táblázat tájékoztat, s az ebből fakadó következtetéseket az olvasók is levonhatják. Csak utalunk azokra a különbségekre, amelyek Magyarország, illetve a Magyar Birodalom között mutatkoztak. Magyarországon lélekszámuk alapján tulajdonképpen három nemzetiség (kisebbség) képviselt figyelmen kívül nem hagyható geopolitikai súlyt: a majd hárommilliós románság és a közel kétfélmilliónyi német és szlovák anyanyelvű országglakos. A Magyar Birodalomban viszont felzárkóztak közéjük a horvátok (egyéb szempontok természetesen tovább növelték ázsiójukat; l. alább), s egy millió felüli számuk alapján a szerbek is „tényezővé” váltak. Végző soron a „szegény albérlő” szerepébe csak a ruszinok szorultak, nem beszélve az említett néptöredékekről.

(De megjegyzendő, hogy pl. a harmadszázézer lelket számláló olaszok Fiume lakosságának többségét alkották, saját intézményeik voltak s a Magyar Királyság területén – Fiume közjogilag Magyarország részét képezte – a magyaron kívül csak az olasz nyelv tölthette be a hivatalos nyelv szerepét, igaz, csak Fiume területén.

Ad 2. Különböztek hazánk nemzetiségei abban is, hogy *mikor s milyen körülmények között foglalták el későbbi „szállásterületüket”,* 19–20. századi

lakóhelyeiket. Voltak közöttük olyanok, melyek „*autochton*” fejlődés révén, de mindenképp évszázadokkal korábban szállták meg 20. századi lakhelyeiket, mint a szlovének és szlovákok; igaz, ez utóbbiak fokozatosan terjeszkedtek a középkorban a Kárpátok ritkásan lakott peremvidékein kelet felé, majd a török kiűzése után dél felé „tolták el” szállásterületük déli határait. A „jövevények” közül a *magyarság* volt az egyetlen, amely egy, a történelem által is „jegyzett” aktussal került a Kárpát-medencébe, s azt a „fegyverek jogán” vette birtokba („honfoglalás”; itt nem térve ki a kettős honfoglalás körüli vitákra). Más népek több hullámban, „*hívó szóra*” érkeztek, s többnyire tervszerűen telepítették őket az ország egyes tájaira, pontosan rögzített feltételek mellett. Közülük legjelentékenyebbek a *németajkiak*, akik már az államalapításban is közreműködtek, majd a bányavárosok alapítói, lakosai lettek, a Szepességbe, Erdélybe (szászok) uralkodóink telepítették őket, a városokban is a lakosság jelentékeny részét tették ki, majd a 18. században a török alól felszabadított, meggyérült lakosságú hódoltságú területekre érkeztek földművelő telepesként (svábok), nemegyszer nagyszabású telepítési akciók keretében (pl. a Bánát benépesítése), s szinte folyamatos volt a német ajkúak, elsőrendűen kézművesek beköltözése a városokba. A „*beszivárgó-menekülő*” népek között kell említenünk a *románokat*, *ruszinokat* és a *szerbeket*. A *románok* vélelmeshetően a 13. századtól érkeztek szinte észrevétlenül a Déli-Kárpátok, majd az Erdélyi-medencét övező hegységek jobbára lakatlan erdőseibe, havasi legelőire, s csak később, a magyar és német lakosság súlyos háborús emberveszteségei után húzódtak le a meggyérült lakosságú medencébe, s az Erdélyt az Alföldről elválasztó hegységek nyugati lejtőire, előterébe, később a Bánátba, miközben tömegeik továbbra is a Kárpátokon kívül éltek. Hasonló módon népesítették be a Keleti-Kárpátok erdőrengetegeit a *ruszinok* (rutének; rusznyákok, újabban kárpát-ukránok néven is), de az így megszállt területet később nem hagyták el, megmaradtak rejtett életet élő „hegyi embereknek”. Az már kérdéses, hogy a ruszinok fenntartás nélkül ukránoknak tekinthetők-e, s így a Kárpátok ívén kívül élő ukránok a ruszinok „hátszágát képezik-e”? A szerbek (rácok) a terjeszkedő török elől menekülve „futottak” balkáni szállásterületeikről a Kárpát-medencébe, részben már Mohács előtt, majd tömegesen a felszabadító háborúk idején kirobbant, s a törökök által leverett szerb felkelések nyomán. Őket „hivatalosan” is befogadták a Habsburg uralkodók, s a Duna vonalát követve Bécsig is eljutottak. A *horvátok* „csatlakozásáról” (?) később szólunk.

Ad 3. Magyarország nemzetiségei különböztek egymástól abban is, hogy rendelkeztek-e az *önálló állami lét* emlékével-hagyományával vagy „jelenével”, mint a magyarok mellett a horvátok (akik az egykori önállóság egyes elemeit a dualizmus korig megőrizték), a sajátos helyzetű németek (hazánkban kisebbségi létben éltek, ám a Monarchia „uralkodó” nemzetének részét képezték), a hiányos állami múlttal rendelkező szerbek (a középkori, meglehetősen „képlékeny” kezdetek után csak az 1830-as években jött létre

ismét a korlátozott szuverenitású Szerbia). A szlovákok, ruszinok, szlovének (vendek) ilyen, nemzeti öntudatot erősítő hagyománnyal nem rendelkeztek.

Ad 4. A Monarchia és Magyarország népei közül egyesek túlnyomó többsége a Monarchia, illetve Magyarország határain belül élt – mint a magyarok, szlovákok, horvátok, szlovének, a Monarchia keretei között a csehek; mások nagy, „határon túli” nemzetek vagy nyelvi közösségek részeit képezték, mint maguk a németek is, aztán a románok, szerbek, a ruszin–ukrán viszony megítélésétől függően a ruszinok–ukránok (?), a „kisebbségek” közül az olaszok, a lengyelek. A birodalom legtöbb nemzetisége a Monarchián belül s kívül több közjogi egységben élt, ami szétforgácsoltságukat, a nemzeti identitás zavarait eredményezte, eltérő társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyokat, eltérő nemzeti ambíciókat alakított ki.

Ad 5. Jelentékeny különbségek mutatkoztak az egyes nemzetek, illetve nemzeti intézményeik (ha léteztek ilyenek) autonómiájának mértéke között, a kettős birodalmi keretek között (Osztrák-Magyar Monarchia, illetve a magyar korona országai) élő, de mégis nemzetállami attribútumokkal rendelkező (közjogi államhatárok, korlátozott önkormányzás – szábor! –, nemzeti intézmények – egyetem, múzeum, színház stb. –, a horvát hivatalos nyelvként való használata, horvát tannyelvű oktatás stb.) horvátok szuverenitása, a keleti ortodoxiához tartozó egyházak bizonyos függetlenségével, így pl. egyházi fenntartású, anyanyelven oktató felsőbb iskolákkal rendelkező románok, szerbek autonómiája és az autonómia, illetve nemzeti intézmények majd teljes hiányával sújtott szlovákok, ruszinok között.

Ad 6–8. Ami a Magyar Birodalomban élő „anyanyelvi csoportok” demográfiai, társadalmi, gazdasági állapotát, fejlettségét s az ebből fakadó aspirációkat, asszimilációs készséget illeti, itt csak a 2. táblázat adataira utalunk. Nyilvánvaló, hogy „fejlettségük” messzemenően befolyásolta geopolitikai pozícióikat, törekvéseiket, érdekérvényesítő képességeiket, asszimilációs készségüket. Ezek elemzésére itt nincs módunk. A táblázat néhány számadatában visszatükröződő „társadalmi állapotuk” különbözősége nyilvánvaló. A Monarchia közjogi állapotát gyökeresen megváltoztatni akaró horvátok nagypolitikai tervei (trializmus!), a bécsi udvarba való „bejáratosságuk”, s a ruszinok figyelemfelhívó átlépése a pravoszláv egyházba érzékelteti ezt a különbséget. Hasonlóan jelentős eltérések mutatkoztak az egyes nemzetiségek asszimilációjának mértékében („magyarosodás”), amit a nem magyar anyanyelvűek magyar nyelv tudásával érzékeltetünk (3. táblázat). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar nyelvtudást messzemenően befolyásolták az egyes nemzetiségek települési sajátosságai (tömb vagy szórványtelepülés, városi lakosságuk aránya), illetve az asszimilációs kényszer (s itt nem „állami jellegű kényszerre” gondolunk, hanem a körülmények kényszerére, arra pl., hogy néhány fős szórványban élve a többség nyelvének ismerete aligha kerülhető el). Pl. a Horvát-Szlavónországban tömbben élő,

horvát nyelvű oktatásban részesülő, magyarokkal alig érintkező horvátok körében mindössze 1,9%-os volt a magyar nyelv ismerete, viszont a Magyarországon szórványban élők felülmúlta a 30%-ot.

2. táblázat. Az egyes anyanyelvi csoportok néhány jellemző társadalmi mutatója.
1910

Anyanyelv	Arányuk az összes lakosból*	Városlakóik aránya*	Írni-olvasni tudók aránya*	„Orvos-látta holtak„ aránya**	Természetes szaporodás, ‰	A mezőgazdasági népesség aránya	Az iparforgalmi népesség aránya
Magyar	54,5	28,8	67,0	68,9	12,2	52,4	30,6
Német	10,4	19,0	70,4	68,6	9,6	48,6	37,2
Szlovák	10,7	8,2	58,0	44,6	11,8	69,0	20,1
Román	16,1	4,5	28,2	23,4	8,2	84,6	7,9
Ruszin	2,5	1,0	22,7	11,9	13,8	84,0	4,8
Horvát	1,1	10,7	47,0	31,4	11,2	68,5	1,5
Szerb	2,5	18,8	40,4	39,9	9,4	76,0	14,7
Egyéb	2,2	26,5	46,3	53,1	7,3	54,8	***

*Magyarországon

**A haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya, 1912

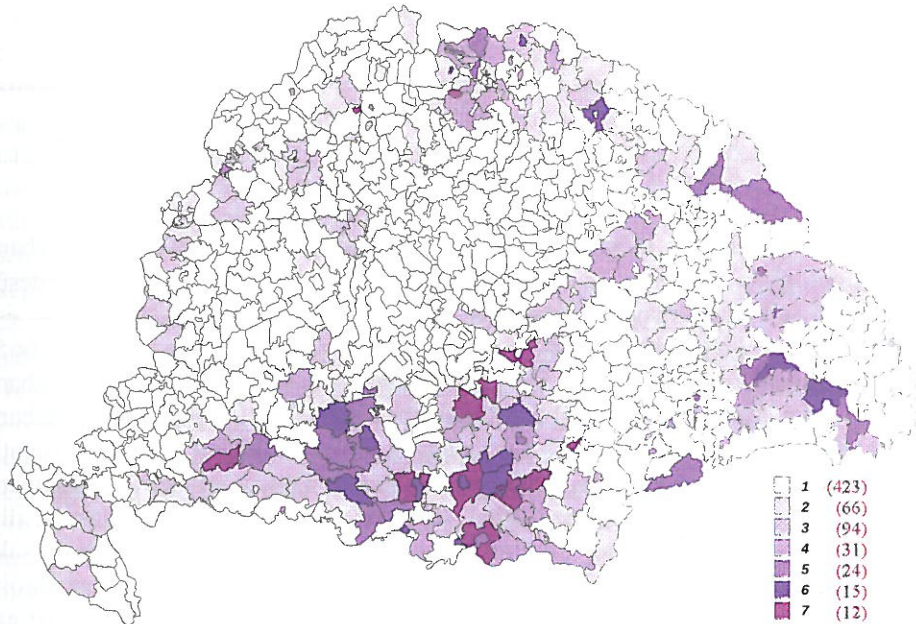
***Nincs adat

3. táblázat. Egyes nemzetiségek magyarnyelv-tudása (1910)

Nemzetiség	Magyarországon			Horvát-Szlovónországban			Együtt		
	Összes számuk	A magyarul tudók		Összes számuk	A magyarul tudók		Összes számuk	A magyarul tudók	
		száma	%		száma	%		száma	%
Német	1903357	756971	39,8	134078	22281	16,6	2037435	779 252	38,2
Szlovák	1946357	417306	21,4	21613	1418	6,6	1967970	418 724	21,3
Román	2948186	373822	12,7	846	248	29,3	2949032	374 106	12,7
Ruszin	464270	64915	14,0	8 317	277	3,3	472587	65192	13,8
Horvát	194808	59969	30,8	1638354	30674	1,9	1833162	90613	4,9
Szerb	461516	76687	16,6	644955	6795	1,1	1106471	83482	7,5

Ad 9. Messzemenően befolyásolta az egyes Kárpát-medencei népek geopolitikai helyzetét az *együtt élő népek területi elhelyezkedésének módja*, a *nemzetiségek elhelyezkedéséből adódó térszerkezet*, amelynek szinte valamennyi lehetséges módja, ill. kombinációja fellelhető volt a Kárpát-medencében. Itt csak vázolni tudjuk, hogy mind térségi, mind települési szinten az egymás mellett és együttélés valóságos példatára jött létre Magyarországon. Az egyes, többé-kevésbé homogén nemzetiségi (nyelvi) tömbök mellett, az azok között kialakult szélesebb-keskenyebb határzónákon kívül hatalmas területeken a nemzetiségek együttélésének lehető legtarkább egyvelege alakult ki, ahol több, három-négy, olykor ennél is több nemzetiség élt a legteljesebb és legváltozatosabb keveredésben, kisebb egymás melletti tömbökben, vagy egymás szomszédságában, de településenként elkülönülten, vagy több

nemzetiség egy településen belül. Ilyen *kevert nemzetiségű régió* alakult ki pl. az ország déli, széles zónájában, a *Bánátban, Bács-Bodrog vármegyében, a Szerémségben, azután az Erdélyi-medencében, valamint a Szepességben* s a környező vármegyékben, a Felvidék keleti harmadában (1. a 4-5. táblázatot és az 1. ábrát).

1. ábra. A Kárpát-medence vegyes nemzetiségű járásai és városai, 1910. A legnagyobb arányban jelenlévő nemzetiség részesedése az összlakosságból, %
 1=70 és több (többé-kevésbé homogén lakosságú járások); 2=60,0–69,9;
 3=50,0–59,9; 4=45,0–49,9; 5=40,0–44,9; 6=35,0–39,9; 7=30,0–34,9

4. táblázat. Néhány bánáti járás nemzetiségi (anyanyelvi) összetétele, 1910 (%)

Anyanyelv	Antalfalvi járás	Dettai járás	Módosi járás
Magyar	12,7	20,1	17,3
Német	3,9	32,1	36,6
Szlovák	18,3	2,0	0,2
Román	11,6	34,0	14,3
Ruszin	0,0	0,0	0,0
Horvát	0,8	0,1	3,3
Szerb	52,1	6,8	25,7
Egyéb	0,6	4,9	2,6

5. táblázat. Néhány bánáti község anyanyelvi összetétele, 1910 (%)

Község Anyanyelv	Temesbökény	Módos	Bóka	Denta
Magyar	19,7	18,5	21,0	11,7
Német	11,8	40,8	8,8	19,0
Szlovák	39,0	—	—	—
Román	18,0	1,3	—	36,1
Horvát	—	—	20,8	—
Szerb	7,5	28,9	46,9	22,2
Egyéb	4,1*	9,6**	—	10,9***

*Főleg csehek; **Bolgárok és cigányok; ***Főleg bolgárok

Egyes nemzetiségek meglehetősen zárt tömbben s kevés számú szórványban éltek, mint pl. a *ruszinok* és a *vendek*. Más nemzet(iség)ek nagy kiterjedésű tömbökben alkottak majd kizárólagos többséget, ám jelentős exklávéik és szórányaik is kialakultak, mint magának a *magyarságnak* (az ország 665 járásából-városából 194 járásban 80% feletti arányban éltek, további 67 járásban 50–80% közé esett arányuk, további 189 járásban legalább 10, illetve 142 járásban 2%-ot tettek ki a magyar anyanyelvűek), vagy a *szlovákok*, akik a Felvidék nyugati és középső megyéiben masszív többséget alkottak, a Felvidék keleti harmadában németekkel, magyarokkal és ruszinokkal vegyesen éltek, ám egyes exklávéik, ill. szóránytelepüléseik Erdélytől és Horvát-Szlavónországtól eltekintve (ahol csak „mutatóba” találtak szlovák anyanyelvű lakost az 1910-es népszámlálás összeírói; Erdélyben 0,1%-át, Horvát-Szlavónországban 0,8%-át tették ki a lakosságnak) az ország egész területén, de különösen az Alföldön fellelhetők voltak. A Kárpát-medence *románsága* is részben domináns román tömbökben, részben más nemzetiségekkel keverten élt, de „szállásterületük” Erdélyre s az Erdéllyel határos országrészekre – Bánát, Partium – korlátozódott. Végül egyes nemzetiségek elhelyezkedése meglehetősen szórt, sporadikus volt, különösen a szűken értelmezett Magyarországon: a *szerbek* csak a Bánát egyes kisebb körzeteiben s a Bácska délkeleti szögletében kerültek többségbe (de e területeken is keverten éltek más népekkel), a *németajkiak* az Alsó-Ausztriával és Stájerországgal határos 10–30 km-es sávban kerültek többségbe, s néhány bánáti, bácskai, délkelet-dunántúli járásban (Erdélyben a 20. század elejére már felmorzsolódtak a német anyanyelvű, összefüggő területek), viszont az egész országban, beleértve Horvátországot és Szlavóniát is, elszórtan vagy kisebb tömbökben nagyszámú németajki (sváb) község létezett, s a városok jelentékeny hányadában is számottevő német polgárság élt (Kismartonban és Ruszton szinte kizárólag németek laktak, s például Sopron, Pozsony, Temesvár, Kőszeg, Szászrégen magyar-német, Eszék német-horvát, Pancsova német-szerb, a szepességi városok többsége német-szlovák nyelvű város volt). Végül a magyarországi *horvátok* szintén szórványokban éltek, jobbra a

nyugati határszélen Vas vármegyétől Pozsony vármegyéig, ám a társországban természetesen többmegyéni, közel egyveretű horvát tömböket is alkottak (ám Horvát-Szlavónországban is sokhelyütt kisebbségbe szorultak).

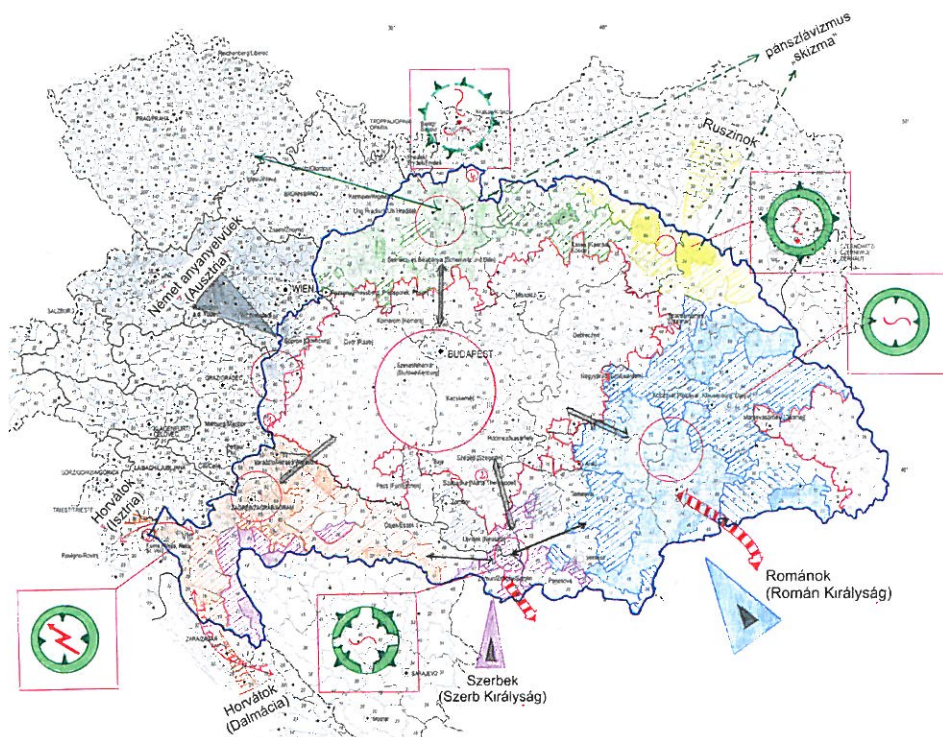
Jelentősen befolyásolta az egyes nemzetiségek geopolitikai pozícióját viszonyuk a városokhoz. Egyrészt a városok (a városi lakosság) voltak a nemzeti törekvések központjai, magasabb műveltségű lakosaik s intézményeik révén (a nemzetiségi iskolák, újságok, bankok, művelődési intézmények, egyház stb.), másrészt itt volt a legnagyobb az asszimilációs készlet (pl. míg a falusi németiség őrizte nyelvét, kultúráját, addig a városban élő német anyanyelvűek nyelvi asszimilációja gyorsított volt a 19. század második felében). A városokban – az asszimiláció ismertetése során említett okok következtében – a magyarok aránya messze meghaladta az országos értékeket (6. táblázat), s különleges helyet foglaltak el a városok népességében: egyrészt arányuk gyorsan növekedett a városokon belül, s szinte minden városban, a nyelvi „környezetüktől” függetlenül jelentős súlyt képviseltek (eltekintve a horvát-szlavónországi városoktól). A magyarokon kívül csupán a *németek* képviseltek nagyobb arányt a városokban, s a magyarokhoz hasonlóan szinte valamennyi városban az alföldi egykori mezővárosokat kivéve. (Igaz, hogy a városi németek asszimilációja a 20. század elején is gyors, tíz év alatt 2,8%-ponttal csökkent arányuk a városokban.) A *magyarság* és a *városok viszonyát* jellemezte az is, hogy a városlakók aránya a magyar anyanyelvűek között volt a legmagasabb (28,8%), ettől lényegesen elmaradt a *németek* (19,0%) és a *szerbek* (18,8%) városlakóinak aránya, a többi nemzetiség viszont „falulakó” maradt, a *ruszinok* (1,0%-uk városlakó) és a *románok* (4,5% városlakó) egészen szélsőséges mértékben, s a magyarokon és németeken kívül mindegyik nemzetiség városlakói szállásterületeik határain belül maradtak. (A Duna mentén messze előretörő szerbek városi szórványai a 20. századra jórészt asszimilálódtak.)

6. táblázat. Az egyes anyanyelvi csoportok megoszlása a városok és községek között 1900 és 1910 között

Anyanyelv	A thj. városok lakosságának anyanyelvi megoszlása		A rt. városok lakosságának anyanyelvi megoszlása		A városok lakosságának anyanyelvi megoszlása		A községek lakosságának anyanyelvi megoszlása		A városlakók aránya,*
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1910
Magyar	69,1	73,7	67,9	70,6	68,6	72,5	40,4	42,4	28,8
Német	13,9	10,5	10,9	9,0	12,7	9,9	10,7	9,7	19,0
Szlovák	3,2	2,3	7,3	6,6	5,0	4,0	11,7	10,7	8,2
Román	1,6	6,6	6,0	5,9	3,4	3,4	16,9	16,6	4,5
Ruszin	0,1	0,1	0,3	0,2	0,1	0,1	2,7	2,8	1,0
Horvát	3,9	4,5	3,9	4,0	3,9	4,3	9,8	9,8	10,7
Szerb	3,0	3,0	2,7	2,7	2,9	2,8	6,0	5,9	18,8
Egyéb és ismeretlen	5,2	4,3	1,0	1,0	3,4	3,0	1,8	2,1	26,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	20,4

*Magyarország területén.

Minden számottevő Kárpát-medencei nemzetiségnek léteztek „saját” városaik, kivéve a ruszinokat. A magyarok, horvátok, szlovákok és németek egyes városok lakosságának domináns részét alkották. (A szlovákok pl. Korponán, Breznóbányán, Modorban, Rózsashegyen, Szokolcán, Újbányán, Szepesolasziban tették ki a lakosság többségét; Kismarton és Ruszt német nyelvű város a 20. század elején, Sopronban, Nagyszébenben, Késmárkon stb. is abszolút többségben voltak a németajkúak.) A románok csak más nemzetbeliekkel vegyesen laktak egyes városokat – pl. Abrudbányát, Fogarast, Gyulafehérvárt, Vajdahunyadot, Karánsebest stb. –, Fiume lakóinak többségét olasz anyanyelvűek tették ki. A Kárpát-medencei nemzetiségek geopolitikai súlyát alakító tényezők vázlatos áttekintése után megkíséreltük a „szereplők” geopolitikai „képletét” megalkotni, és ennek alapján sorrendjüket meghatározni. E sorrend nyilvánvalóan tartalmaz szubjektív elemeket is, melyeket nem lehetett kizárni a különböző jellegű „összetevők” (pl. lélekszám kontra önálló állami lét „megélése”) összevetése. Az így nyert képet a 7. táblázat, földrajzi „vetületeit a 2. ábra tartalmazza.

2. ábra. A Kárpát-medence nem magyar népeinek geopolitikai pozíciója

1=a Magyar Korona országainak államhatára; 2=az egyes nemzetiségek szállásterülete, ahol abszolút többséget alkotnak (színezett terület: 80,0–100,0%, vonalkázott terület 50,0–79,9%); 2.1=románok; 2.2=szlovákok; 2.3= horvátok; 2.4=szerbek; 2.5= ruszinok; 2.6=németek; 2.7=magyarok abszolút többségben; 2.8= egyéb, egy tömbben lakó nemzetek, nemzetiségek: 1=vendek; 2=bunyevácok, sokacok; 3=olaszok 4= lengyelek (gorálok); 3=kárpát-medencei törzsterületen kívüli azonos nemzetrészek léte, súlya; 3.1=önálló államisággal rendelkezők; 3.2=nem rendelkezők; 3.3=az Osztrák–Magyar Monarchián kívüli nemzetek; 4=kapcsolatok: 4.1=kiépült, működő politikai-(kulturális) kapcsolatok; 4.2=gyengébb, esetleges, változó erejű, célú (politikai) kapcsolatok; 4.3=kulturális kapcsolatok (politikai mellékzöngéekkel); 4.4=„vagyott”, spirituális kapcsolatok; 4.5=érdekkellentétek, szembenállás, politikai küzdelmek; 5=az egyes nemzetiségek lélekszáma; 6=az egyes nemzetek geopolitikai szimbóluma (horvátok: zártság, centripetális erőter, célorientált törekvések; szerbek: átjárhatóság, célkeresés, kétirányú kapcsolatok; románok: zártság, centripetális erők, célkereső; szlovákok: átjárhatóság-nyitottság, centrifugális erők, tétova célkereső; ruszinok: zárt, centrifugális erők, gyengeség, tétováság)

A következőkben példaként a horvátok, illetve Horvát-Szlavónország geopolitikai helyzetét vizsgáljuk. A magyar korona országaiiban 1910-ben 1833 ezren vallották magukat horvát anyanyelvűnek; 89,4%-uk Horvát-Szlavónországban élt. Lélekszámukat tekintve csak az ötödik helyet foglalták el a Kárpát-medencei nemzetek nemzetiségek sorában a magyarok, románok, németek és szlovákok után, „geopolitikai súlyukat” tekintve azonban kétségtelenül az első helyet birtokolt a nemzetiségeink sorában (1. a 7. táblázatot). Ezt a pozíciót közjogi helyzetük alapozta meg.

7. táblázat. A Kárpát-medence nem magyar népeinek geopolitikai pozíciói

Nemzetek, nemzetiségek	Lélekszámuk a Magyar Birodalomban	A szállásterület elfoglalásának módja, ideje	Történelmük során önálló állami lét, vagy annak hiánya	Országhatáron túli nemzetrészek, kapcsolataik foka	Közjogi helyzet, autonómia foka
1. Horvátok	1 839 162	RÉSZBEN FORMALIZÁLT Bevándorlás a 12–13. században a horvát koronának a magyar uralkodóra szállása után a Balkán délebbi régióiból	12. SZÁZADIG ÖNÁLLÓ KIRÁLYSÁG A 12. század elejéig önálló királyság, a Korona (vitatott) átkerülése a magyar uralkodókhoz, „társországi” státusz	KÖZEPES Kb. 800 ezer horvát az „osztrák” tartományokban; a nemzeti összetartozás tudata	ERŐS Társországi státusz, korlátozott szuverenitás, nemzeti intézmények léte, a horvát nyelv hivatalos használata

2. Románok	20 949 032	REJTETT (VITATOTT) Kevésbé dokumentált <u>beszivárgás</u> Moldovából és a Havasalföldről a 13. századtól a Kárpátok gyéren lakott hegyvidékére	A KÁRPÁT-MEDENCE TERÜLETÉN NINCS Ókori előállam (Dán állam) létének hite (kreált állami múlt)	ERŐS A Román királyság támogatása (7,3 m. lakos); Bukarest az erdélyi románok politikai központja.	KÖZEPES Ortodox keresztény egyházak autonómiája; nemzeti oktatási és kulturális intézmények; „román” gazdasági intézmények (pl. bankok)
3-4. Szlovákok	1 967 970	AUTOCHTON <u>Autochton</u> kifejlődés a 6. századtól.	HIÁNYZIK (A kb. fél évszázadig fennálló „Morva Birodalom” halovány emléke.	GYENGE – HIÁNYZIK Erőtlen pánszláv mozgalmak. Némi egyházi, kulturális kapcsolat csehekkel, morvakkal.	HIÁNYZIK Autonóm egyház hiánya; nemzeti intézmények hiánya.
3-4. Szerbek	1 106 471	MENEKÜLÉS <u>Menekülés</u> a török elől a 15–17. században, részben „befogadó nyilatkozat” birtokában	ORSZÁGTERÜLET EN KÍVÜL A középkorban (kb. 1077–1389 között) szerb királyság; 1830-tól autonóm fejedelemség a szultán főhatósága alatt. 1882-től független királyság	KÖZEPES A Szerb királyságban és Montenegróban kb. 3,5 millió szerb lakos. A szerb kormány anyagi támogatása, de nem kívánják a szerbek kiválását Magyarországból	KÖZEPES Az ortodox egyház erős autonómiája
Nemzetek, nemzetiségek	Lélekszámuk a Magyar Birodalomban	A szállásterület elfoglalásának módja, ideje	Történelmük során önálló állami lét, vagy annak hiánya	Országhatáron túli nemzetrészek, kapcsolataik foka	Közjogi helyzet, autonómia foka
5. Ruszinok	472 587	BESZIVÁRGÁS (REJTETT) Folyamatos beszivárgás a Kárpátokon túlról a középkor folyamán	NINCS –	JELENTÉKTELESEN Kb. 3,5 millió ruszin (ukrán) a Monarchiában, Galíciában és Bukovinában. Igen gyenge kapcsolat.	AUTONÓMIÁK HIÁNYA –

A német anyanyelvűek „sorrendbe illesztése”, egységes jellemzése igen eltérő helyzetű csoportjaik (gyorsan asszimilálódó városi németiség, falvakban élő „svábok”, erdélyi szászok, szepességiek stb.) miatt nem lehetséges.

Németek	BETELEPÍTÉS - TELEPEDÉS	ORSZÁGHATÁRON KÍVÜL ERŐS ÁLLAMOK	CSOPORTONKÉNT VÁLTOZÓ	VÁLTOZÓ
2037435	Az államalapítástól a 19. századig több hullámban, különféle módon. (Királyi telepítés kiváltságok adományozásával – Szászföld –, szervezett betelepülés [főleg a „török” után], egyéni betelepülés	Országhatáron belül a Szászföld és a Szepesség autonómiája.	A szászok szoros kapcsolata a német tartományokkal, a városi németiség kulturális kapcsolatai Ausztriával.	Szászok autonómiája a kiegyezésig, svábok autonómiahiánya.

Nemzetek, nemzetiségek	Nemzeti, politikai aspirációk, törekvések	Asszimilációs készség	Társadalmi-gazdasági fejlettség					Településterület jellemzői
			Agrárkereső arány	Írni-olvasni tudás	Városlakók aránya	Középiskolát végzettek	„orvoslatta” holtak**	
1. Horvátok	KIFORROTT, MARKÁNS <u>Mérsékelt:</u> Monarchián belüli délszláv állam: „trializmus” <u>Radikális:</u> dél-szláv állam. Monarchián kívüli területekkel, népekkel	GYENGE Magyar nyelvtudás: 4,9%	68,5 (a társországban 78,0%)	47,0	10,7	0,8	31,4	HOMOGEN TÖMBBEN ÉS VEGYESEN Horvát-Szlavonországban homogén horvát lakosú járásokban és szerbekkel vegyesen, végeredményben tömbben (74,5%-uk egy tömbben). „Nemzeti” főváros, horvát városok
2. Románok	„IGÉNYESEK” Területi autonómia, esetleg Erdély „társállami” státusza. (A Román Királyság erősödő igénye a román lakta területek annexiója.)	GYENGE KÖZEPES Magyar nyelvtudás: 12,7%	84,6	28,2	4,5	0,3	23,4	TÖMBBEN 73,6%-uk egy tömbben; vegyesen csak Erdélyben és a Partiumban Falulakók

3-4. Szlovákok	MÉRSÉKELTEK – KIFORRATLANOK Erőtlén fellépés területi autonómia elnyerésére. Igénybejelentés oktatási intézményekre	ERŐS Magyar nyelvtudás: 21,3%	69,0	58,0	8,2	0,1	44,6	TÖMBBEN és VEGYESEN, ill. SZÓRVÁNYBAN Kétharmaduk egy tömbben, Kelet-Szlovákiában vegyecen, sokféle szórványban
Nemzetek, nemzetiségek	Nemzeti, politikai aspirációk, törekvések	Asszimilációs készség	Társadalmi-gazdasági fejlettség					Településterület jellemzői
			Agrárkereső arány	Írni-olvasni tudás	Városlakók aránya	Középiskolát végzettek	„orvoslatta” holtak**	
3-4. Szerbek	MÉRSÉKELT Korlátozott területi autonómia, nyelvhasználat	GYENGE Magyar nyelvtudás 6,2%	76,0	40,4	18,8	0,6	39,9	KÜLÖNÁLÓ TÖMBÖKBEN – SZÓRVÁNYBAN Két tömbben, a Duna–Tisza összefolyásánál és Horvátországban a Szávától Délre, a Bánátban és Horvátországban szórványosan
Ruszinok	KIALAKULATLANOK Szórványos skizma	GYENGE KÖZEPES Magyar nyelvtudás: 13,8%	84,0	22,7	1,0	0,1	11,9	EGY TÖMB, FALULAKÓK Döntő többségük a Keleti-Kárpátok falvaiban, csak kb. 5%-uk a szomszédos megyékben szórványban
Németek	NINCSENEK Szászok: autonómia visszaállítása Közösségvállalás német államokkal	ERŐS Magyar nyelvtudás: 38,8%	48,6	70,4	19,0	1,1	68,6	SZÉTSZÓRTAN AZ EGÉSZ ORSZÁGBAN Szinte az egész országban szórványban, 34 nagyobb göcsterületen (osztrák határmenté, Baranya–Tolna, Bánát, erdélyi Szászföld) Kb. 31 városban a lakosság jelentékeny hányada (esetleg többsége) német anyanyelvű

**Haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek.

Horvát-Szlavónország közjogi helyzete a dualizmus korában

A „magyar kiegyezést” (1867) követően az 1868. XXX. Tc. elismerte Horvát-Szlavónország korlátozott állami szuverenitását; eszerint a horvát „... külön territóriummal bíró politikai nemzet, s belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír”. A szábor (a horvátországi országgyűlés) hatáskörébe tartozott a beligazgatás, a vallás- és közoktatás ügyei s az igazságügy. A horvátországi kormányzás élén a szábornak felelős bán állt, akit azonban a magyar miniszterelnök javaslatára az uralkodó nevezett ki. Horvát-Szlavónország hivatalos nyelve a Magyar Birodalomban szinte kivételes módon a horvát volt. (Fiumében nyerte el ezt a státuszt az olasz nyelv.) A pesti „magyar” országgyűlésbe is küldött követeket Horvátország, kezdetben 29-et, a határörvidék polgárosítása s egy részük Horvátországhoz való csatolása után 40-et, a felsőházba pedig kettőt. A társországban is illetékes magyar minisztériumokban horvát osztályok működtek. A regionális igazgatásban (mint pl. csendőrkerületek, kultúrmérnöki hivatalok, kereskedelmi és iparkamarák, közjegyzői kamarák, stb.) Horvát-Szlavónország önálló egységet (egységeket) képezett. A (korlátozott) nemzeti szuverenitás kivételes helyzetet teremtett a horvátok számára: kiépülhettek nemzeti intézményeik (teljes „vertikumú” anyanyelvi oktatás, tudományos akadémia, nemzeti színház, múzeum stb.), a gazdasági fejlődést ösztönző belső piac, „nemzeti sajtó” s így tovább.

Horvát-Szlavónország viszonylagos kedvező helyzetét, közjogi különállását, a horvátok politikai nemzetként való elismerését (melyet a magyar államvezetés minden más Kárpát-medencei nemzetiségtől megtagadott) a magyar királyságba való „bekerülés” körülményeinek köszönheti. A horvátok a honfoglalás, illetve a magyar államalapítás idején dualizmuskori szállásterületüktől délre, a Száván túl, az Una folyó forrásvidékén, a tengerparti dalmát városok s a mai Bosznia között éltek. A honfoglaló magyarok e területre nem terjesztették ki szállásterületüket, a Dráva–Száva köze is igen ritkán lakott gyepterület maradt I. László uralkodásáig (1077–1095). A magyar államterület László uralkodása idején terjeszkedett ki erre a területre, az ún. „régii” Szlavóniára (Zágráb, Varasd, Kőrös, Belovár megyék); a király Zágrábban püspökséget szervezett (1090 körül), létrehozta a megye-szervezetet. A magyar uralkodó ekkor került kapcsolatba az „eredeti” Horvátországgal (királysággal), a horvát uralkodóház kihalását kihasználva be is nyomult a szomszédos országba, formálisan megszerezte a horvát koronát is, ténylegesen azonban utóda, Kálmán veszi birtokba az országot; 1102-ben horvát királlyá koronázták, majd a következő években elfoglalta a dalmát városokat is (Zára, Trau, Spalato). Horvátország bekebelezésének illetéknéppen való alakulása vezetett oda, hogy a magyar hagyomány-felfogás szerint Horvátország fegyveresen vett tartomány, a horvát történetírás viszont a perszónalunió-koncepciót hangsúlyozza. Mindenesetre az egykor volt önálló horvát királyság emléke, illetve a „magyar korona csatolt

részeként” az államélet egyes elemeinek megőrzése (szábor, bán) a horvát identitás erős eleme. A mai Horvátország keleti harmada Szerémség néven (Szerém, Verőce, Pozsega, Valkó vármegyék) a magyar államszervezet szerves részét, a gazdag és sűrűn lakott Délvidék egyik régióját képezték.

Ez a politikai-földrajzi szituáció a 15. században gyökeresen megváltozott. A török rabló hadjáratok már a 14. század végén elérték a Délvidéket, illetve Horvátországot, a 15. század derekára pedig az egykori országterület déli része tartósan török megszállás alá került. A horvátok tömegesen menekültek észak felé, az akkor még Szlavóniának nevezett országrészbe; Zágráb, Varasd, Kőrös megyékben fokozatosan a horvát lakosság kerül túlsúlyba, és jelentős számban telepedtek le az Isztriai-félszigeten, Krajnában, s a királyi Magyarország s az örökös tartományok határzónájába, egészen a Duna vonaláig. A török elleni harc szoros érdekközösségbe vonta a horvátokat és a Dunántúl magyarságát; a végvárvonal Szlavónia területén is keresztülhúzódott; Zengg, Sziszek, Belovár, Károlyváros közvetlenül az Oszmán Birodalom árnyékában feküdt. A Szerémség a Hódoltság részévé vált. A horvát arisztokrácia szoros családi-gazdasági kapcsolatokat épített ki a magyarországi (s részben az örökös tartományok) arisztokráciával. A korabeli délszláv népi énekek egyaránt dicsőítik a magyar és a horvát törökverő hősokeket. Horvátország „területi manifesztációjának” nagyfokú változása ellenére az ország közjogi helyzete keveset változott, a két nemzet közötti viszonyt pedig a horvát–magyar rendi együttműködés formulájában határozzák meg az e kérdéssel foglalkozó történések.

A közös veszélyeztetés enyhülésével, illetve megszűnése nyomán a horvát–magyar „fegyverbarátság” természetesen gyengült. A török kiűzése és a dualizmus kora közötti közel két évszázadot a horvát–magyar viszony többszöri változása, mindkét fél – elsősorban persze a horvátok – aspirációinak differenciálódása jellemzi, olykor közösen lépnek fel a „közös ellenség” ellen – a közös ellen immár nem a török, hanem jobbára a „bécsi udvar”, annak központosító-németesítő törekvése –, máskor és másrészt erősödnek a horvát törekvések a tradicionális közjogi helyzet megváltoztatására (ezek a törekvések szélsőséges esetben fegyveres összeapáshoz vezettek – 1848).

„Horvátország” területi manifesztálódásában a török kiűzése utáni évtizedekben két jelentős változás történt. Az egyik a határörvidékek szervezése volt. A Habsburg és az Oszmán Birodalom határvidékén a 16–17. században széles sávban sajátos közjogi-társadalmi jellegű határvédelmi zónát, ún. határörvidéket alakítottak ki. Ez a zóna a későbbi Horvát-Szlavónország területén összefüggő területet alkotott az Adriai-tengertől a Duna alsó szakaszáig. Határörvidékek tették ki Horvátország és Szlavónia későbbi területének bő felét. A határörvidékek különálló közjogi egységet képeztek, igazgatásuk közvetlenül a császári udvarból történt, a föld állami tulajdonban állt. Társadalmuk sajátos: lakóik szabadok, feudális szolgáltatásaikat katonáskodással váltották meg. (Hasonlatosan pl. a székely székek „eredeti”

állapotához.) Településeik jelentős autonómiával rendelkeztek. A határőrvidékek lakosságának többségét a felszabadító háborúk során a török elől menekülő rácok (szerbek) tették ki, akik a bécsi udvartól kiváltságokat nyertek, s akiket a 17. század végén, a 18. század elején jórészt a szerveződő határőrvidékekre telepítettek. Az egykori határőrvidékek területén a „polgárosítás” után (1870–80-as évek) is nagyszámú szerb élt, arányuk egyes járásokban meghaladta a 80%-ot.

A Dráván túli magyar vármegyék (Szerém, Verőce, Pozsega) középkori magyar anyanyelvű lakossága a hódoltság közel két évszázada alatt majd teljesen eltűnt, helyüket szerbek és horvátok foglalták el. E területet egyre inkább Szlavóniának nevezték s 1746-ban a horvát bán fennhatósága alá helyezték.

A geopolitikai helyzet összetevői

Lélekszám, térstruktúra

A Magyar Korona országaiban 1910-ben 1,83 millió horvát anyanyelvű lakost írtak össze (akik az ország lakosságának 8,8%-át tették ki), közel kilenctizedüket – 89,4%-a – Horvát-Szlovónországban egytizedüket a szűkebb értelemben vett Magyarország más településeiben. Zala megye Perlaki és Csáktornyai járásában közvetlenül csatlakozva a horvátországi horvát tömbhöz további közel 90 ezer horvát élt, s arányuk itt meghaladta a 80%-ot. (Ezzel indokolták azt a dualizmus korában több ízben felmerült horvát igényt, hogy ezt a két járást csatolják Horvát-Szlovónországhoz.) A magyarországi horvátok ugyancsak a török elől menekülők utódai voltak, zömük az örökös tartományok és Magyarország határzónájában, Vas, Sopron, Moson és Pozsony vármegyék nyugati járásaiban éltek, Sopron megyében 31 ezren, Vasban 16, Mosonban 8 ezren. A „gradistyei” horvátok többsége a trianoni határmegvonás következtében Ausztriához került, de a mai Magyarország területén is maradt néhány, a dualizmus korában zömmel horvátok lakta község (Kópháza – 1910-ben 95,6%-nyi horvát anyanyelvű lakos –, Horvátlövő – 86,9% –, Horvátzsidány – 86,5% –, Szentpéterfa – 83,0% –, Olmod – 82,6% –, Und – 82,2% –, Horvátkimle – 81,9% – stb.). A gradistyei horvátok kapcsolata meglehetősen laza volt az anyaországgal; nem vették át s alig értették a horvát irodalmi nyelvet. Gazdasági és társadalmi helyzetük kedvezőbb volt, mint horvátországi társaiké, az őket befogadó vidék az ország korán polgárosodó zónája volt, szoros kapcsolatokat alakítottak ki környezetük magyar és német településeivel. Míg a horvátországi horvátok 1,9%-a tudott magyarul, a nyugat-dunántúliaknak több, mint egyharmada (Vas megyében 37,1%-uk, Mosonban 36,2%-uk, Sopron megyében 31,5%-uk), s ennél is magasabb volt a németül is tudó nyugat-magyarországi horvátok aránya (Vas megyében 56,5%, Sopron

megyében 62,9%, Mosonban 62,8%, Pozsony megyében 34,6%, de a Pozsony megyeiek 81,7% szlovákul is tudott). A magyar–horvát határ magyarországi oldalán is jelentős számú délszláv lakos élt, de csak egy részük tartozott a szorosabb értelemben vett horvátokhoz (pl. Alsószentmártonban, Szalántán, Pogányban, Pécsudvardon); a korabeli népszámlálások is több, többnyire szerb anyanyelvű, de római katolikus vallású délszláv népcsoportot különítettek el, sokácokat, Boszniából és Dalmáciából menekült horvátokat (bunyevacok), s az 1900-as népszámlálás megkülönböztette az illireket is. Mohácson három és félezer sokácot írtak össze 1910-ben; a bunyevacok zömmel a Duna–Tisza-közén éltek, a legnépesebb bunyevac közösség Szabadkán alakult ki. Fiume jogállamát – „ideiglenesen a magyar koronához csatolt 'külön test'” – állandóan vitató Horvátország Fiumére vonatkozó igényét a városban élő mintegy 13 ezer horvát nemzetiségű lakos alapozta meg (?) (a lakosság kerekén 27%-a; a lakosság abszolút többségét az olasz anyanyelvűek képezték).

3. ábra. Horvátok, bunyevacok, sokácok aránya járásonként, 1910

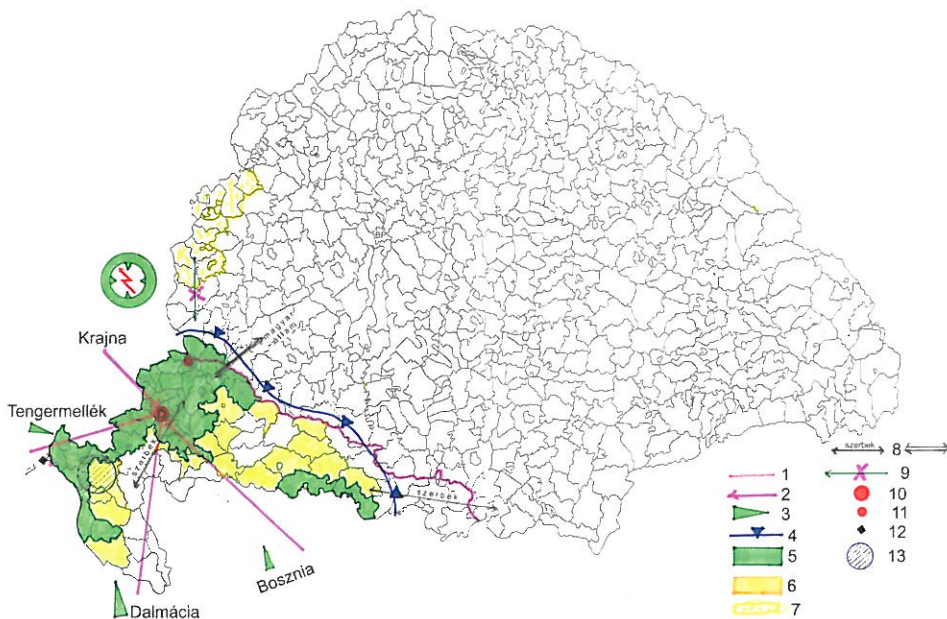
A horvát anyanyelvűek aránya járásonként:

1=80,0% és több; 2=65,0–79,9%; 3=50,0–64,9%; 4=35,0–49,94%; 5=20,0–34,9%; 6=5,0–19,9%; 7= kevesebb mint 5%

Horvátok a Monarchián belül azonban nem csak a magyar korona országaiban éltek. (Pontos számbavételüket nehezíti, hogy az osztrák statisztika a délszlávok tekintetében meglehetősen bizonytalan volt, a horvátokat és szerbeket többnyire összevontan kezelték, esetenként megkülönböztették a dalmátokat (illireket) s

közjogilag csak 1908-ban a Monarchiához csatolt Bosznia és Hercegovina adatai is bizonytalanok. Mindenesetre az örökös tartományokban 1910-ben 783 ezer „szerb–horvát” élt, nagy többségük horvát volt, s Isztriában, valamint Dalmáciában tették ki a lakosság többségét. Bosznia-Hercegovinában 1921-ben valamivel több, mint 400 ezren vallották magukat horvátnak.

Az említett adatokat összegezve megállapítható, hogy a Monarchia területén közel 3 millió magát horvátnak tudó lakos élt, azonban csupán 55%-uk Horvát-Szlavónország területén. E területi megoszlásból fakadt a „horvátság” – s nem csak a Horvát-szlavónországi államvezetés – markáns törekvése, politikai-nemzeti aspirációja: a Monarchia horvátságának, illetve délszlávjainak egyesítése, végső soron egy állam kereteibe való tömörítése. (Az, hogy e délszláv egységbe a szerbek bevonandóak-e vagy sem, illetve e délszláv állam a Monarchia keretein belül valósuljon-e meg – dualizmus – vagy sem – „jugoszlávizmus” –, az a horvát elképzelésekben is változott az idők folyamán, illetve eltérő volt a megítélése az egyes politikai csoportok szerint is.) E *centripetális erő*tér a horvátok geopolitikai pozíciójának egyik sarkalatos eleme (Horvátország a „délszlávtság” – vagy legalább is a monarchia-beli horvátok s esetenként a szlovének (számuk a Monarchiában 1,35 millió) – szószólójaként léphetett fel, s politikai értelemben vonzást gyakorolt a Monarchiában élő horvátokra, szlovénekre. (Gazdasági és kulturális téren kevésbé.) A horvát nemzeti törekvéseknek erőteljes annexiós, offenzív jellege volt.

4. ábra. Horvát-Szlavónország illetve a horvátok geopolitikai helyzete

1= Horvát-Szlavónország és a Magyar Királyság határa; 2=politikai törekvések határai; 3=a társország területén kívül élő jelentősebb számú horvát lakosság; 4="kifelé" zárt, „befelé” részben nyitott nemzetiségi határ; 5=a horvát anyanyelvű lakosság aránya 80,0% felett (járásai átlagok): 6=50,0–79,9% között; 7=a Magyar Királyság területén élő horvátok településterülete; 8=konfliktusok más nemzetekkel; 9=lehetséges kapcsolatok hiánya; 10=dominánsan horvát nyelvű város 50 ezer lakos felett; 11=10 ezer lakos felett; 12=konfliktusforrás (Fiume); 13=krizisterület magja (nagyarányú kivándorlás)

A horvátság „térszerkezetének” másik jellemző vonása, hogy ugyanakkor magát Horvát-Szlavónországot korántsem töltötte ki az „államalkotó” nemzet. A horvátok számaránya országukon belül csupán 62,5%-ot tett ki, a közel hetedfélszáz ezer szerb alkotta a lakosság közel negyedét (24,6%-át); a német és magyar anyanyelvűek 5-4%-kal részesedtek a társország lakosságából (8. táblázat). A két „társállam-alkotó” nemzetiség, a horvát és a szerb területileg meglehetősen egyértelműen elkülönült egymástól: a török-kor utáni, szűkebb értelemben vett Horvátország – Varasd vármegye, Zágráb megye, leszámítva a határőrvidékhez tartozó déli zónáját (Avasi, Glinai, Kostajmicei, Topuskoji járások), Modrus-Fiume vármegye nyugati sávja – 28 járása (a Horvát-szlavónországi járások kétötöde) tekinthető többé-kevésbé homogén, horvátok lakta területnek (a horvát anyanyelvűek aránya 80% felett). Itt él a társországi horvátok 55%-a, viszont a társország lakosságának csupán 42,4%-a. Ugyanakkor 23 társországi járásban, az itteni járások kerekén egyharmadában a horvátok kisebbséget alkottak, a többségi lakosság túlnyomó többsége szerb. A szerb többségű területek a korábbi határőrvidék területén alakultak ki. Szerém vármegyében a lakosságnak csupán egynegyede vallotta magát horvátnak, igaz, a Zsupanyai járás lakóinak 83%-a horvát volt s többséget alkottak a Vinkovci járásban is, viszont a Mitroviczai járás szinte egyveretű szerb szállásterület volt. Ugyancsak szerbek éltek többségben Zágráb, Modrus-Fiume és Lika-Krbava megye Boszniával határos járásaiban is; Lika-Krbava megyében abszolút többséget képeztek (51,6% szerb anyanyelvű lakos).

8. táblázat: Horvát-Szlavónország lakosságának anyanyelvi összetétele, 1910

Anyanyelv	A megnevezett anyanyelvűek	
	száma	aránya, %
Horvát	1 638 354	62,5
Szerb	644 955	24,6
Német	134 078	5,1
Magyar	105 948	4,1
Szlovák	21 613	0,8
Ruszin	8 317	0,3
Egyéb	68 683	2,9
Összesen	2 621 984	100,0

Ugyancsak kisebbségbe kerültek a horvátok a Verőce–Belovár–Kőrös–Pozsega vármegyék találkozásánál fekvő, egyébként korábban szintén a Határőrvidékhez tartozó járásokban. Ez a szerb többségű tömb kettéválasztotta a nagyobb nyugati és a kisebb közép-horvátországi horvát településterületet. Ez az etnikai térszerkezet gyengítette Horvátország – pontosabban a horvátok – geopolitikai súlyát, érdekérvényesítő képességüket; a Szerémségre pl. a szerb ambíciók is kiterjedtek (ezen igények aztán Jugoszlávia megalakulásakor teljesültek is), s ez a 19–20. század folyamán konfliktusok forrása is volt a horvátok és a szerbek között.

A horvátok bő egytizede élt városokban, a társország területén azonban 11 (igaz, Zágráb és Verőce kivételével kislebégű) „horvát” várost (a horvát volt a többségi nyelv) találtunk 1910-ben, de Eszéken, Fiumében, Karlócán, Péterváradon stb. szintén jellegformáló arányban éltek horvát anyanyelvűek. Vagyis a horvát társadalomban, ha csekély arányban is, de jelen volt a városi-polgári elem.

A Drávától távol eső területeken viszont még mutatóban is alig éltek magyarok. Az 1910-es népszámlálás összeírói p. Lika-Krbava megyében mindössze 22 (!) magyar anyanyelvű lakost találtak, s Modrus-Fiumében sem érte el számuk az ezret. Horvát-Szlavónország több járásában egyetlen magyar ajkú lakos sem élt. Ez nehezíthette (volna) a magyar lakosságra alapozott „pozíciószerezést” a társország területén, ha a magyar államvezetésnek ilyen elképzelései lettek volna.

A társországok közötti határ nehéz átjárhatóságára utal, hogy a magyarok számaránya mindössze 4%-ot tett ki, annak ellenére, hogy Szlavónia a középkorban a magyar szállásterület részét képezte, s a dualizmus korában az alacsonyabb horvátországi földáraknál erős vonzást gyakoroltak a szomszédos dunántúli megyék falusi lakosságára. Ez utóbbi hatására Verőce vármegye magyar ajkú lakossága elérte a 14%-ot s Pozsega megyében is mintegy 13–14 ezer magyar élt a 20. század elején (a megye népességének 5,4%-a). Szerém vármegye 6,9%-ot elérő magyar lakossága pedig jobbára a középkori Magyarország maradéka, illetve a törökök kiűzése után telepedett le a Szerémségben.

A horvát társadalom társadalmi-gazdasági fejlettsége felemás képet mutatott a dualizmus kora végén. Gazdasági szempontból a társország egyértelműen tradicionálisabb szerkezetű volt, mint a magyarországi, s annál fejletlenebb. A keresők 78%-kát a mezőgazdaság foglalkoztatta Horvátországban, míg Magyarországon kerekén 60%-át. (A magyar anyanyelvűek között viszont az 1910-es népszámlálás szerint csak 52%-ot tett ki az agrárkeresők aránya, a „Dráván inneni” horvátok körében 68,5%-ot.) A földbirtokszerkezet kedvezőbben alakult ugyan, mint a szűkebb értelemben vett Magyarországon (a nagybirtok csekély aránya), de a mezőgazdaság elsősorban önellátó jellegű volt, erdészeti s néhány speciális terméken (szilva, szilvapálinka, szerémségi bor – a filoxeravészig –) kívül kivételre kevés agrártermék került. A bányászat és a nehézipar a századforduló táján is alig néhány száz alkalmazottat foglalkoztatott, a

feldolgozóipar, élelmiszeripar néhány városban, elsősorban Zágrábban telepedett meg. Az iparforgalmi keresők aránya alig 14%-ot tett ki 1910-ben, akkor, amikor ez az arány a németek körében 36,8, a magyarok között 30,2, s még a szlovákok közt is 20,0%. Sokat elárul az a tény, hogy a „Magyar Birodalomra” kirótt, a Monarchia közös költségeit fedező „kvótához” Horvát-Szlavónország 6,4%-kal járult hozzá, szemben a lakosságszámból való 12,6%-os részesedésével. Horvát-Szlavónország tehát a 20. század elejére még falusi-paraszti ország maradt, számos tradicionális vonással. (Ezt tükrözi a haláluk előtt orvosi kezelésben részesülők – „orvoslatta holtak” – alacsony aránya: 31,4%.)

A társország – horvát – lakosainak társadalma ugyanakkor vitathatatlanul a legteljesebb, legkiegyensúlyozottabb volt a Kárpát-medencei társadalmak közül, alkalmas „államalkotó-szervező” feladatra. A horvát társadalom „teljes” társadalom volt abban az értelemben, hogy mind az arisztokrácia – nemesi osztály, mind az értelmiség, mind pedig (a lélekszámában-, vagyonában- és befolyásában szerény) polgári osztály kialakult, az arányaiban nagy súlyt képező mezőgazdaságiak „felett”. (Ez utóbbiak közt a földbirtokkal rendelkező parasztság aránya jóval magasabb volt, mint Magyarországon.)

A származási-, gazdasági- és tudás elit képviselt akkora súlyt, hogy képviselni tudja a „horvátság” nemzeti törekvéseit, érdekeit. Súlyát növelték a működő, magas presztízű nemzeti intézmények.

A horvát nemzeti-politikai törekvések a dualizmus évtizedei alatt is változtak, több irányzat is vetélkedett egymással. Leegyszerűsítve e törekvéseket úgy foglalhatjuk össze, hogy hosszabb távon Bécsre támaszkodva Magyarországgal szemben kívánták Horvátország szuverenitását, mozgásterét növelni (1848!), de a dualizmus első éveiben jelentős befolyásra tettek szert a „magyaron” irányzat képviselői is (a „Magyar Korona” kebelén belüli kompromisszumkészség és térnyerés); Bosznia okkupációja (1878) után a megszállt Bosznia hovatartozása miatt alakult ki feszültség-ellentét Bécs, Budapest és Zágráb között. Horvátország magának követelte az elfoglalt, részben horvátok által lakott tartományt. Ha törekvésük sikerrel jár, az közelebb hozhatta volna a Monarchia keretein belül kialakítandó délszláv állam tervét. A korszak vége felé egyértelműen a *trialista* törekvések kerültek előtérbe a horvát politikai erők soraiban. Abban viszont nem volt teljes az egyetértés, hogy ez a délszláv állam a Monarchia területéből és lakosságából alakuljon-e meg, s annak keretei között maradjon továbbra is, vagy egészüljön ki a Balkán más népeivel.

A „világtörténelem” az utóbbi megoldást választotta, igaz, a horvátok reményeivel szemben szerb szupremácia mellett.

Irodalom

- ÁCS ZOLTÁN (1996): Nemzetiségek a történeti Magyarországon. – Budapest.
- ARATÓ ENDRE (1960): A nemzetiségi kérdés története Magyarországon, I. k. 1790–1840; II. k. 1840–1848. – Budapest.
- BELUSZKY PÁL (szerk.) (2005, 2008): Magyarország történeti földrajza, I., II. – Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 462, 436.
- BULLA BÉLA–MENDŐL TIBOR (1947): A Kárpát-medence földrajza. – Budapest.
- FEJTŐ FERENC (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. – Budapest.
- GALLÓ BÉLA (1997): A geopolitikai gondolkodás történelmi hullámai. – Társadalmi Szemle, 13–22.
- GYÁNI GÁBOR (1010): A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. – Helikon, 239–257.
- GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY (1998): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. – Osiris, Budapest, 356.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. – Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 334.
- HANÁK PÉTER–MUCSI FERENC (szerk.) (1988). Magyarország története, 1890–1918. I., II. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAVASS REZSŐ (1909): A dualizmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények, 380–390.
- JÁSZI OSZKÁR (1912): A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. – Budapest.
- KOCSIS KÁROLY (1996): Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. Földrajzi Közlemények, 167–180.
- KOCSIS KÁROLY (1998) Etnikai földrajz. In: Tóth József–Vuics Tibor (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. – Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 279–298.
- KOVÁCS ENDRE–KATUS LÁSZLÓ (szerk.) (1987): Magyarország története, 1848–1890. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÁNDI LAJOS (1995): Köztes-Európa, 1763–1993. Budapest.
- PRINZ GYULA (1938): Magyar Földrajz, Az államföldrajzi kép. – Egyetemi Nyomda, Budapest, 494.
- RESS IMRE (2002): Nemzeti legitimitáció és a magyarságkép historiográfiai elemei a horvátoknál, szerbeknél és bosnyákoknál. – In: Ablonczy Balázs–ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka (szerk.): Hagyomány, közösség, művelődés. Budapest, 511–527.
- ROMSICS IGNÁC (1998): Nemzeti, nemzetiség, állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. – Napvilág Kiadó, Budapest, 419.
- SZABÓ PÁL ZOLTÁN (1945): Horvátország és mai részei a magyar történelemben. – In: Földrajzi Zsebkönyv, Budapest, 210–233.
- SZARKA LÁSZLÓ–VIZI BALÁZS–MAJTÉNYI BALÁZS–KÁNTOR ZOLTÁN (szerk.) (2007): Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában. – Gondolat, Budapest, 422.